

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ТЕХНОЛОГІЙ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

В. М. Зуєв

*кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут»*

У статті розглядається сучасний філософський дискурс терміну «впровадження соціальних технологій», що часто змістовно ототожнюється з об'єктивуванням, опредметненням, матеріалізацією, втіленням таких технологій у дійсності. Освітлено поняття впровадження соціальних технологій, що має власний термінологічний зміст, і в якому зафіксовані наслідки і засоби здійснення діяльності цілепокладання і функціонування громадських стосунків відносно виконання організаційної, регуляторної та інших соціальних функцій. Акцентується увага на впровадженні соціальних технологій, що має не лише соціальну, але і інституціоналізовану природу.

Ключові слова: діяльність, впровадження, соціальні технології.

У сучасному філософському дискурсі дотепер залишається актуальним виокремлення серед понять, які увиразнюють об'єктивування, уречевлення, втілення соціальних технологій, такого терміну, котрий найбільш повно розкривав би сутність цього процесу. І хоча безперечним лідером щодо використання у філософській та науковій літературі для відтворення здійснення, реалізації соціальних технологій є слово «впровадження», поряд із ним дотепер використовується ціла низка синонімів. Проте вони не перебирають на себе основні змістовні атестації поняття впровадження. Мало того, саме завдяки їх наявності вдається більш чітко виокремити смислові відтінки цього терміну.

Зокрема, з першого погляду може здатися, що для зображення впровадження соціальних технологій найбільш доцільно вживати ґрунтовно розроблену в філософії категорію опредметнення. Але дві сторони предметної діяльності – опредметнення і розпредметнення – завжди перебувають у діалектичній єдності як перетворення сутнісних сил людини в ознаки та властивості об'єкта і навпаки, властивостей об'єкта – в атрибути сутнісних сил людини. Для сучасної класичної філософії притаманне «1) розуміння опредметнення як переходу в предмет і втілення в ньому людської здатності (що власне й робить предмет соціокультурним феноменом через зняття схеми з діяльності та втілення її в культурній – яка знаково оформляється і ціннісно навантажується – формі, котра переносить аналіз з процесів матеріалізації на схоплювання ціннісно-смислових характеристик об'єкта); 2) розпредметнення як роблення «сутності» (соціокультурної його складової) предмета надбаням людини, внаслідок чого відбувається роз-

виток людської здатності (через засвоєння та критичне переосмислення соціокультурного досвіду)» [1, 491].

Отже, на підставі опредметнення і розпредметнення одночасно в одному напрямі здійснюється суб'єктивізація об'єкта, а в протилежному – об'єктивізація суб'єкта. Тому використане окремо, поза наявною діалектичною протилежністю поняття опредметнення відтворює лише неповну процесуальну схему уречевлення, матеріалізації соціальних технологій, їх «перехід» в об'єкт, залишаючи поза увагою структурні моменти такої об'єктивізації. Забігаючи наперед, зазначимо, що порівняно з опредметненням, упровадження соціальних технологій крізь призму такого уречевлення постає суспільно організованою діяльністю суб'єктів щодо втілення цих технологій у розвитку суспільства.

З приводу застосування поняття об'єктивізації як замітника терміну впровадження слід мати на увазі ті самі застереження, які стосуються категорій опредметнення і розпредметнення. Наприклад, розкриваючи різні площини існування екзистенційного суб'єкта та об'єктивування, пізнання і буття, об'єктивування й проблеми ірраціонального, М. Бердяєв зазначав: «Свідомість об'єктивує світ, вона первинно активна в цьому об'єктивуванні, а потім пасивна в своїй залежності від світу, що об'єктивувався. Але свідомість може знову проявляти активність у звільненні від влади світу, який об'єктивувався. Слово «об'єкт» для мене не означатиме, що пізнається щось незалежне від суб'єкта, а матиме значення відомого розуміння пізнання і буття. І «об'єктивність» для мене не означатиме істинність, незалежність від суб'єктивних станів, від стосунків між людьми. «Об'єк-

тивування» не буде для мене також тотожним із проявом, виявленням і втіленням» [2, 227]. Проте, як застерігав філософ, ототожнення «об'єктивного» і «реального» – це найбільша помилка. «Думають, що пізнавати означає об'єктивувати, тобто робити чужим, але достовірно пізнавати означає робити близьким, тобто суб'єктивувати, відносити до існування, що розкривається в суб'єктові як те, що існує. Натуралістичне, об'єктивно-наочне поняття буття має бути знехтуване і замінене існуванням, суцям, що існує. Феноменологію й можна розуміти, як науку про пережите по той бік об'єкта. Спілкування з людьми, з тваринами, з рослинами, з мінералами не є об'єктивуванням, і тут розкривається можливість інших шляхів пізнання» [2, 233]. М. Бердяєв також звертав увагу й на те, що процес об'єктивації – це не тільки створення думки, продукування розуму з його категоріями. На думку філософа, більш глибоким є розуміння об'єктивації як наслідку такого стану суб'єкта, в якому відбувається екстеріоризація і відчуження. «Об'єкт залежить передусім від волі суб'єкта. Існує трансцендентальна воля. Найбільш чудовим є те, що об'єктивування розумових формацій починає жити самостійним життям і породжує псевдореальності. Протиотрутою тут мав би бути Кант, який продемонстрував, що існування ідеї не свідчить про існування реальності... Об'єктивування є раціоналізація. Але об'єктивування не є тільки пізнавальним процесом, це ще більше процес емоційний, соціалізація емоцій та пристрастей. І власне раціоналізація може бути пристрастю» [3, 54].

Отже, об'єктивація – це не зовсім той термін, який може виявитися своєрідним «замінником» поняття впровадження. А про те, що такий «замінник» науковці й філософи прагнуть підібрати свідчить той факт, що в науковій і філософській літературі часто ще можна зустріти твердження, які загалом піддають критиці термін «впровадження». Сенс подібної критики полягає в тому, що звичне слово «впровадження» декому просто не подобається, оскільки воно, мовляв, пов'язане з уявленнями про необхідність подолання опору, поєданого з насильницькими діями. Тому й пропонуються замість впровадження інші поняття, зокрема, «актуалізація», «реалізація», «об'єктивація», «уречевлення», «матеріалізація», і навіть «проникнення» та «поширення». Найбільш відомим щодо цього стало свого часу висловлювання російського вченого П. Капіці, який, розглядаючи питання впровадження у виробництво досягнень науки й техніки, зазначав: «Ми говоримо: „впровадження нової техніки“, „впровадження досягнень науки«. Слово «впровадження» в російській мові означає,

що просування вперед відбувається завдяки опору навколишньому середовищу. Ми так звикли, що будь-яке нове наукове досягнення і досягнення техніки під час їх освоєння зустрічає опір, що вже давно застосовуємо слово «впровадження», не помічаючи, що цим словом ми характеризуємо аномальні умови в опануванні техніки. Коли ми розпочнемо застосовувати слово «освоєння» нової техніки, можна буде вважати, що ми досягли нормальних умов для її розвитку» [6, 200]. Але, звичайно, не заміна одного слова іншим, а уточнення змісту понять має бути головним аспектом використання того або того терміну. Водночас, навряд чи така заміна є доцільною, оскільки поняття впровадження, чітко увиразнюючи чутність процесу, виокремлює і предметності, і освоєння, і проникнення, і застосування результатів наукових досліджень та розробок у практиці.

Виникають застереження і щодо незвичайних, неприродних умов як основної ознаки впровадження. Такі аномальні умови завжди можна усунути шляхом належної організації процесу впровадження. Адже не є секретом, що подібне ставлення до впровадження переважно ґрунтується на амбіціях окремих груп учених, розробників, управлінців, на їх відомчій неприязні до чужих винаходів, а також у незацікавленості суб'єктів виробництва у впровадженні нових ідей і розробок. Утруднюють впровадження і чиновники, що створюють перешкоди на його шляху, тим самим сприяючи закріпленню за впровадженням ознаки опору навколишньому середовищу. Але які б труднощі не доводилося долати під час впровадження знання в дійсність, усі вони переборюються саме завдяки суспільно організованій діяльності суб'єктів. Остання й виявляється власне впровадженням, яке покликане «зняти» наявні перешкоди на шляху знання до дійсності.

Проте силовий варіант зняття таких перешкод на шляху впровадження є швидше винятком, ніж правилом, оскільки термін «насильницький» щодо впровадження не передбачає виключно силового тиску під час його здійснення. Крім того, треба мати на увазі, що застосування саме жорстких методів впровадження часто призводить до ефекту, протилежного щодо бажаного. Під цим оглядом учені іноді намагаються вмотивувати й дослідити різні варіанти впровадження – м'якого і жорсткого, добровільного і примусового тощо. Приміром, у сучасних дослідженнях з менеджменту «м'яке» впровадження постає як розробка необхідних систем і технологій силами менеджерів підприємства. А «насильство» полягає в тому, що людей примушують розробляти потрібні речі з належною якістю у ви-

значені терміни. Такий примус переважно має місце тоді, коли виникає потреба впровадити якісь нові ідеї та розробки.

Саме з огляду на впровадження нових ідей і розробок доцільно звернути увагу на спроби деяких дослідників у пошуку заміни поняття впровадження послуговуватися терміном «нововведення». Це поняття запозичене з економічної літератури, в якій тривалий час проблема інновацій розглядалася досить епізодично. Її послідовне і глибоке вивчення розпочалося лише в контексті досліджень, присвячених обговоренню системи «наука – техніка – виробництво». Саме зростання кількості публікацій, в яких розглядалося функціонування зазначеної системи, призвело не тільки до виокремлення проблеми інновацій, але й кристалізації змісту поняття нововведення. І хоча дотепер цей термін тлумачиться по-різному, його смисл переважно пов'язується з освоєними та вже запровадженими досягненнями науки, техніки і технологій.

Конструктивний підхід до вивчення впровадження загалом та соціальних технологій зокрема передбачає впорядкування і розвиток системи понять, яка дозволяла б охопити його достатньо глибоко й усебічно. З огляду на це цілком доцільними виявляються виокремлення і розробка поняття, здатного в найбільш загальній формі відобразити різні, насамперед такі, що постійно розвиваються відповідно до нових соціальних потреб та інших умов різногранні форми руху знання до соціальної дійсності. Терміном, здатним задовольнити вимогам, які висуваються під цим оглядом до його змісту, є поняття впровадження. Саме тому на особливу увагу заслуговує розгляд його змісту.

Звичайно, впровадження не можна вважати „повноцінною” філософською категорією. Але це загальнонаукове поняття може успішно застосовуватися під час соціально-філософського дослідження складного процесу «переведення» – опредметнення та об'єктивації, уречевлення та матеріалізації, втілення та реалізації, проникнення та поширення – знання в практичні дії суб'єктів. Адже було б досить дивним вважати це поняття «неповноцінним» або відкидати його як таке, яке фіксує певні недоліки процесу опредметнення знання в дійсності. Отже, термін «впровадження» має так само адекватно застосовуватися в філософії, як і в науці, в якій він досить активно використовується.

Водночас саме завдяки його вжитку в такій формі духовності як наука за поняттям впровадження закріпилося його розуміння у вузькому і широкому значенні. З найбільш широких позицій впровадження витлумачують дослідники, які вбачають у ньому процес ма-

теріалізації знання, виробленого внаслідок розв'язання різних проблем аж до перетворення науки в безпосередню продуктивну силу [8; 11]. Відтак передбачається необхідність якомога швидше і більш широко впроваджувати в практику для найбільш повного задоволення потреб суспільства результатів наукових досліджень. У такій інтерпретації впровадження в широкому розумінні уявляє систему «наука – практика» і складається з кількох етапів. Зокрема, як вважає З. Закшевські, перший з них містить постановку наукових проблем, визначення вихідних принципів, обговорення робочих гіпотез і методів дослідження, проведення спостережень та соціальних експериментів, обробку їх результатів, з'ясування істинності гіпотез, конструювання соціальної теорії, синтез результатів. На другому етапі необхідні дослідження, спрямовані на використання і практичне застосування теоретичних результатів фундаментальних суспільно-наукових досліджень, тобто, прикладні суспільно-наукові роботи. Третій етап – це проведення призначених для розробки суспільнонаукових досліджень, котрі мають експериментальну природу. Зазвичай вони позначаються терміном «розробки». Нарешті, на заключному етапі передбачається підготовка дослідницьких рішень і висновків, практичних рекомендацій щодо їх масового використання в практиці в конкретних умовах. Це і є власне впровадження у вузькому розумінні. Саме цьому етапу, вважає З. Закшевські, необхідно приділяти особливу увагу, оскільки «практика свідчить, що наукові відкриття приносять більше користі не там, де вони зроблені, а в країнах, які мають більш досконалий механізм упровадження» [4, 138].

Такий розподіл процесу впровадження на етапи є досить умовним, оскільки в суспільному житті взаємодія теоретичних надбань із практикою відбувається безперервно. Крім того, розуміння впровадження в широкому і вузькому сенсі не може загалом розв'язати проблему визначення його змісту. По-перше, тому, що неоднозначність «вузького» та «широкого» підходів породжує розмаїтість тлумачень власне впровадження. А по-друге, загалом немає підстав виокремлювати «вузький» і «широкий» зміст будь-якого поняття. Адже така наука як логіка чітко регламентує, що поняття – це форма мислення, яка відображає істотні ознаки предмета. Отже, такі ознаки повинні відтворювати предмет у його істотних атестаціях, а не у «вузькому» або «широкому» значенні.

Як вже зазначалося, в сучасній науці підхід до визначення змісту понять крізь призму формулювання його «вузького» чи «широкого» сенсу досі не тільки зберігся, але й захищається багатьма науковцями як власне науко-

вий. Принаймні стосовно такого підходу більш доцільним було б розподілити визначення змісту певного поняття в окремих, конкретній науці та в науці як формі духовності загалом. Хоча й такий розподіл щодо визначення змісту поняття є досить умовним. Але спроби визначити зміст поняття впровадження з позицій тієї або тієї конкретної науки, а також у широкому загальнонауковому аспекті сьогодні мають місце. Наприклад, конкретнонауковий підхід під час визначення змісту поняття впровадження притаманний соціології. Зокрема, в конкретних соціологічних дослідженнях під впровадженням мається на увазі здійснення на практиці зацікавленими органами або особами висновків і практичних рекомендацій соціологів, вироблених ними внаслідок проведення відповідних теоретичних та емпіричних досліджень. Під цим оглядом впровадженням виявляється озброєння спеціалістів різного профілю чи навіть підрозділів фахівців певною методикою, системою засобів, які полегшують виконання ними функціональних обов'язків і дозволяють стабільно добиватися більш високих результатів у роботі.

Загальнонауковий аспект вирішення проблеми визначення змісту поняття впровадження притаманний науковим дослідженням у різних галузях знання – від історії й методології науки до окремих наукових теорій. Приміром, російський учений В. Рассохін, розглядаючи свого часу управлінські та правові засади механізму впровадження досягнень науки в практику, пов'язав поняття впровадження з природою суперечності між наукою і практикою. Не поділяючи загальної позиції вченого, який ототожнює зазначену суперечність із трьох площинах впровадження науки в сферу матеріального виробництва, зазначимо, що порівняно з іншими запропонованими підходами тлумачення поняття впровадження як виникнення, розвитку і розв'язання суперечності науки й практики є найбільш вдалим. І не тільки тому, що ключовою категорією у цьому визначенні виявляється суперечність. Такий підхід до впровадження враховує різну спрямованість у цьому процесі векторів науки та виробництва. Зокрема, «інтерес» науки щодо виробництва виявляється в розвитку і внесенні фронтальних змін у наявні технологічні, економічні, соціальні умови його функціонування. А ось основне «вподобання» виробництва стосовно оточуючого його соціального середовища – це економічна стабілізація власного стану [9, 12]. З огляду на це «впровадження є розв'язанням об'єктивної суперечності між наукою і виробництвом шляхом його перетворення у внутрішню суперечність власне виробництва...» [9, 28].

Але таке дуже загальне визначення по-

няття впровадження не дає можливості зрозуміти специфіку його змісту щодо смислу інших понять, які увиразнюють процес утілення знання в практиці. Водночас треба визнати, що пізнання діалектичної суперечності дозволяє зрозуміти схематичність і символічність протиставлення зовнішнього та внутрішнього у взаємодії науки й практики, а також умовність виокремлення зовнішньої і внутрішньої сторін впровадження. Адже зовнішнє переходить тут у внутрішнє, а внутрішнє процесу проявляється в зовнішньому. Зокрема, взаємодія двох протилежностей – соціальних технологій і практики – постає суперечністю процесу впровадження і стосовно кожної з його сторін проявляється як щось зовнішнє. Так само як зовнішніми можуть бути визначені й фактори впливу однієї сторони впровадження на другу. А ось розв'язується суперечність між соціальними технологіями і практикою шляхом його перетворення у внутрішню суперечність практики. Тобто в суперечність, яка в практиці розв'язуватиметься на природних засадах саморозвитку. Перетворення зовнішнього у внутрішнє у власне впровадженні передбачає рух, входження соціальних технологій у дійсність і, як наслідок, розвиток самої практики. Щодо цього, впровадження соціальних технологій в практику – це безперервний процес виникнення, розвитку і розв'язання суперечності «соціальні технології – практика». Стрибок, перерва поступовості в розвитку протилежностей цієї суперечності визначає момент їх взаємного переходу, проникнення, тобто впровадження.

Отже, дослідження змісту поняття впровадження саме соціальних технологій передбачає розкриття філософського аспекту проблеми трансформації цих технологій у практичні дії та з'ясування шляхів їх переходу в суспільно організовану матеріально-перетворюючу, соціально-перетворюючу та суб'єктно-перетворюючу діяльність. У науковій і філософській літературі питання подібного переходу переважно зводиться до розгляду впровадження теорії в практику і розглядається в двох основних аспектах – логічному та гносеологічному [10, 16-17]. Зокрема, в логічній площині перехід від теоретичних висловлювань до певного чуттєвого результату подається як виведення наслідків із теорії. Вважається, що якщо ці наслідки можна порівняти з результатами вимірювань або експериментів, то вони мають належне практичне значення, емпіричний корелят. У гносеологічному аспекті перехід від теоретичного до практичного зображується як опредметнення знання. Обидва зазначені підходи розкривають важливі особливості процесу впровадження, відтворюючи певні процедури пізнавальної і практичної діяльності. Але вони потребують уточнення, оскі-

льки «в першому випадку не враховується той факт, що логічна процедура виведення наслідків із загальних засновків ще не є показником можливості застосування цих засновків на практиці. Висновок будується на інтуїтивному припущенні, що одиничне – це і є те знання, яке можна застосувати в практичній дії. Під час прискіпливого розгляду таке твердження виявляється не зовсім правильним. Водночас у гносеологічному підході до проблеми переходу від теорії до практики питання вирішується абстрактно, без виокремлення конкретних сходинок людської діяльності, які характеризують процес руху від теоретичного до практичного» [10, 16-17]. З огляду на це виникає необхідність увиразнення, крім логічного і гносеологічного, й інших аспектів проблеми переходу від знання до практики – онтологічного, аксіологічного, практичного тощо.

Водночас дослідження специфіки впровадження соціальних технологій пов'язане з подоланням наявних уявлень щодо самого впровадження. Конструктивний підхід до розв'язання цієї проблеми передбачає всебічне вивчення впровадження соціальних технологій, його соціального механізму та взаємодії елементів останнього. Здійснення такого підходу виявляється можливим лише тоді, коли власне впровадження постає перед дослідником не тільки в його граничній абстракції як виникнення, розвиток і розв'язання суперечності «соціальні технології – практика» не лише як процес руху знання до дійсності, але й як суспільно організована діяльність суб'єктів, яка опредметнює ці знання в реальності, тобто як певна ланка і одночасно сходинок в механізмі діяльності. Принагідно ключ до розуміння сутності впровадження соціальних технологій треба шукати не тільки в процесі організації руху знання до соціальної дійсності, але й у самій практиці, котра значною мірою визначає зміст і специфіку такого впровадження. Як наголошував К. Маркс, «суспільне життя є по суті *практичним*. Усі містерії, які ведуть теорію в містицизм, знаходять своє раціональне вирішення в людській практиці та в розумінні цієї практики» [7, 246]. Отже, практика, в якій покликані втілитися соціальні технології, зумовлює та відтінює специфіку їх проникнення в соціальну реальність. Саме в цьому й полягає одна з основних особливостей упровадження соціальних технологій розвитку суспільства.

А ось В. Іванов і В. Патрушев звертають увагу на те, що своєрідною формою опредметнення та засобом здійснення діяльності й функціонування суспільних відносин є соціальні інститути. На їхню думку, саме це положення має важливе методологічне значення для розуміння сутності впровадження соціальних технологій у соціальні процеси. Адже саме

соціальні інститути значною мірою визначають спрямованість і координати впровадження соціальних технологій. Останнє під цим оглядом постає як певним чином організований рух від знання до соціальної дійсності. «Впровадження соціальних технологій – складний і динамічний процес переведення теоретичних концепцій щодо відтворення соціальних якостей, характеристик, явищ, відносин на мову практичних дій. Він складається з наступних операцій: професійної підготовки виконавців; організації їх роботи (відповідно до обсягу, певного технологічного регламенту соціальних технологій); координації різних суб'єктів (окремих виконавців або груп); надання науково-методичної допомоги фахівцям; контролю діяльності суб'єктів упровадження соціальних технологій; соціальної діагностики його результатів; аналізу процесу технологізації; корегування цілей (за необхідності); організації інформаційного обслуговування процесу впровадження тощо» [5, 278].

Отже, хоча в сучасному філософському дискурсі використовується ціла низка понять для відтворення процесу реалізації соціальних технологій розвитку суспільства, термін «впровадження» посідає в ньому особливе місце. Адже впровадження – це насамперед суспільно організована і закріплена наявними та такими, що утверджуються в дійсності новими інституційними формами діяльність людей, покликана опредметнити їхні знання. Як форма опредметнення, впровадження є певним чином організованою діяльністю суб'єктів. Як засіб здійснення діяльності та функціонування суспільних відносин впровадження розгортається у функціях, які воно виконує, забезпечуючи спільну, асоційовану діяльність людей. Крім того, йому внутрішньо притаманна наявність об'єктивного становища людей у сфері діяльності з упровадження певних аспектів життєдіяльності, котрі формуються внаслідок такого впровадження. Йому також властива формалізована зумовленість людей один одним в організаційних межах упровадження, що забезпечується наявністю в його структурі такої важливої складової як соціальна норма.

З огляду на це впровадження, наприклад, соціальних технологій постає наслідком і засобом здійснення цілепокладальної діяльності та функціонування суспільних відносин щодо виконання організаційної, регуляторної та інших соціальних функцій. Тому воно передбачає наявність певної групи людей з притаманними їм об'єктивним становищем, ролями і нормами, що формалізують зв'язки між індивідами. Таке розуміння впровадження соціальних технологій переводить його з індивідуальної площини в соціальну, перетворюючи на

справу всього суспільства, та розкриває його інституціоналізовану природу. Але треба мати на увазі, що в такому ракурсі інституційні риси впровадження соціальних технологій властиві поки що науці й виробництву. Проте вже сьо-

годні в умовах розгортання глобалізаційних процесів атрибути інституційності виявляються все більше притаманними і впровадженню соціальних технологій розвитку суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Абушенко В. Л.* Определенное и распределенное / В. Л. Абушенко // Новейший философский словарь / Сост. А.А. Грицанов. – Мн.: Изд. В.М. Скакун, 1998. – 896 с.
2. *Бердяев Н. А.* Философия свободного духа / Н. А. Бердяев. – М.: Республика, 1994. – 480 с.
3. *Бердяев Н. А.* Творчество и объективация. Опыт эсхатологической метафизики / Н. А. Бердяев. – М.: Республика, 1990. – 202 с.
4. *Закшевски З.* Внедрение научно-исследовательских работ в практику / З. Закшевски // Наука и производство в социалистических странах. Болгария, Венгрия, ГДР и Польша: сб. обзоров и рефератов. – М., 1979. – С.132-142.
5. *Иванов В. Н., Патрушев В. И.* Инновационные социальные технологии государственного и муниципального управления / В. Н. Иванов, В. И. Патрушев. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2001. – 327 с.
6. *Капица П. Л.* Эксперимент. Теория. Практика: Статьи и выступления / П. Л. Капица. – М.: Наука, 1981. – 238 с.
7. *Маркс К.* Тезисы про Фейербаха // К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори / Переклад з 2-го рос. вид. – К.: Політвидав України, 1980. – Т. 42. – С.246-248.
8. *Методологические* проблемы историко-научных исследований / Отв. ред. И. С. Тимофеев. – М.: Наука, 1982. – 360 с.
9. *Рассохин В. П.* Механизм внедрения достижений науки: политика, управление, право / В. П. Рассохин. – М.: Наука, 1985. – 286 с.
10. *Рыжко В. А.* Научные концепции: социокультурный, логико-гносеологический и практический аспекты / В. А. Рыжко. – К.: Наукова думка, 1985. – 183 с.
11. *Уварова Л. И.* Наука как производительная сила общества: История и современность / Л. И. Уварова. – М.: Наука, 1982. – 186 с.

Стаття надійшла до редакції 28.03.2012 р.